

Əsrlərin, nəsillərin müasiri - İlyas Əfəndiyev

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, ədəbi tənqidi və oxucular xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığına daim müraciət edəcəklər. Çünki böyük ədəbin yaradıcılığı nəinki özünün yaşadığı dövrün ictimai, siyasi, sosial, mədəni, mənəvi problemlərini daim diqqətlə saxlayırdı, həm də xeyli hallarda psixoloji gərilmələr və kateqlizmlərlə müşayiət olunan məsələlərə yeni ideya-axtarış istiqamətlərində fərqli rakurslardan münasibət sərgiləyirdi. Məhz bu keyfiyyətinə görə, onun yaradıcılığının müasirlik düşüncəsində daim yer alacağı şübhə doğurmur.

İlyas Əfəndiyevin əbədi dünyaya köçməyindən iyirmi bir il keçir. Az qala, ölmündən əsrin dörrdə birinə yaxın müddət keçməsinə baxmayaraq, böyük nasir, orijinal dramaturqun yeri daha çox görünməkdədir.

İ.Əfəndiyev ədəbiyyata XX əsrin 40-cı illərində hekayə və povestləri ilə gəldi. Lakin o heç də hekayə və povest janrının verdiyi bədii-estetik imkanları daxilində qalmadı. Tezliklə daha müxtəssər, hədəfə dəyən, konfliktlərlə zəngin olan, bədii gedişlərinin istiqaməti bilinməyən, psixoloji sarsıntılar yaradan dram janrına müraciət etdi. "İşıqlı yollar" (1954), "Bahar suları" (1948), "Atayevlər ailəsi" (1954), "Sən həmişə mənimləsən" (1964), "Mənim günahım" (1967), "Məhv olmuş gündəliklər" (1970), "Mahnı dağlarda qaldı" (1971), "Xurşudbanu Natavan" (1980), "Şeyx Xiyabani" (1986), "Bizim qəribə taleyimiz" (1988), "Sevgililərin cəhənnəmdə vüsali" (1989), "Hökmdar və qızı" (1994) və s. maraqlı əsərlər qələmə aldı ki, onlar neçə illər Azərbaycan səhnəsinin bəzəyi oldu. Tamaşaçılar İ.Əfəndiyevin əsərlərinin nə zaman səhnəyə çıxacağını səbirsizliklə gözlədilər. Bəziləri onun dramlarına ardıcıl olaraq bir neçə dəfə baxmağa gəldilər. Hər halda 70-80-ci illər Azərbaycan teatrlarının repertuarı məhz İlyas Əfəndiyev yaradıcılığı ilə zənginləşir, özünə çoxsaylı pərəstişkar toplayırdı.

Bədii ədəbiyyatda çox nadir təfəkkür sahibləri olur ki, onlar həm dram, həm də nəsr yaradıcılığında eyni dərəcədə uğur qazana bilsin. İlyas Əfəndiyev məhz belə uğur qazanmış qələm sahiblərindəndir. Əgər Azərbaycan tamaşaçısı İ.Əfəndiyevin dramlarına səhnədən, yaxud televiziyaadan tamaşa edərdisə, oxucular bu istəyi, bu şövqü onun nəsr əsərlərini mütaliə etməklə ödəyirdilər. Buna görə də İlyas Əfəndiyev dramaturgiyası Azərbaycan səhnə sənətinin püxtələşməsində mühüm rol oynayırdı. Yadımdadır ki, 60-cı illərdə İ.Əfəndiyevin "Söyüdü arx", "Körpüsəlanlar", "Dağlar arxasında üç dost" kimi nəsr əsərlərini oxucular əlbəəl oxuyur, yaxud bu əsərləri oxuyanlar digərlərinə danışır və əsər ətrafında müzakirələr aparırdılar.

Yəqin elə yaradıcılığının belə qeyri-adi cəhətləri həm ədəbi cəmiyyətin lap zirvəsində qərar tutmuş yazıçı və şairlərimizin (B.Bayramov, İ.Şıxlı, Ə.Cəfərzadə, B.Vahabzadə, Ə.Vəliyev, X.R.Ulutürk və başqaları), həm tənqidçilərin (M.Cəfər, Ə.Sultanlı, Ə.Ağayev, A.Zamanov, Ə.Hüseynov, B.Nəbiyev, Y.Qarayev, G.Əlibəyli və başqaları), həm teatrşünasların və teatr xadimlərinin (İ.Kerimov, İ.Rəhimli, M.Əlizadə və başqaları), həm də son dövrlər ədəbi tənqidinin nümayəndələrinin (V.Quliyev, N.Şəmsizadə, Ş.Alışanlı, V.Yusifli) nəzəri düşüncəsini yetərinlə məşğul etmişdi. Yaxud onun haqqında monoqrafik araşdırmalar aparan Y.Seyidov, Y.İsmayılov, Ə.Əfəndiyev və başqaları öz mülahizələrində İlyas Əfəndiyevin Azərbaycan incəsənətinin, səhnə mədəniyyətinin formalaşmasında və xalqı-

mızın mənəvi məfkürəsinin, estetik baxışlarının cilalanmasında yerini ön plana çəkmişdilər. İlyas Əfəndiyevin əsərləri haqqında nə qədər yazılırsa, yəne də bizim bu sahədəki tələblərimiz ödənilməmiş qalır. Sanki İ.Əfəndiyev yaradıcılığı hər dəfə yeni izah, yeni yanaşma, yeni interpretasiya tələb edir.

İlyas Əfəndiyev yaradıcılığının unikallığı, onun bədii nailiyyətlərinin təkrarsızlığı teatr səhnəsinin yeni zirvəyə çatmasında özünəməxsus əhəmiyyət kəsb etdi. Buna görə də onun öz fərdi üslubunu yaratmış sənətkar olduğunu Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev xüsusilə vurğulamışdır.

İ.Əfəndiyevin yaradıcılığının ən mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, yaşayıb yaratdığı mühitdə statik müşahidələr aparmaqla məşğul deyildi. Onu ictimai-siyasi mühitin təzadları daha çox maraqlandırır. Belə olduğu təqdirdə, müəllif müraciət etdiyi mövzunun elə tərəflərinə nüfuz etməyi bacarırdı ki, onlar ictimaiyyət arasında böyük rezonansa səbəb olmaqla, onun virtuoz dramaturq və nasir olduğu göz önündə dayanırdı. Ədəbi şəxsiyyətinə nəzər saldıqımız yazıçı-dramaturqun yaradıcılığının üstünlüyü bir də ondadır ki, o, tarixi-ictimai, sosial-siyasi, ailə-məişət, fəlsəfi-psixoloji və mədəni-mənəvi problemləri diqqət mərkəzinə qoyarkən bu məsələləri çeynənmiş, ona qədər qabardılmış bədii üsullar, vasitələr və priyomlarla həll etmir, onlara həyat materialının özünün verdiyi imkanlar prizmasından yanaşmaqla, öz fərdi yazıçı idea-

müllifin həmin dövrdə hadisə və obrazlara yanaşması, insan psixologiyasının dərinliklərinə nüfuz etməsi əsərin tamamilə fərqli rakursda ortaya çıxması ilə maraqlı kəsb edirdi. Dramlarında C.Cabbarlı ənənələrindən yararlanma da İlyas müəllimin klassikadan ustalıqla bəhrələnməsinin göstəricisi kimi diqqət çəkəndir. Dram janrına, onun zəruri elementlərinə məsuliyyət və istedadla yanaşma İ.Əfəndiyev XX əsrin 60-80-ci illərində dramaturgiyamızın öncüllərinə çevirdi. Və belə öncül mövqədə qərar tutma, səhnə mədəniyyətinə verdiyi xidmətlər ədəbin yaradıcılığını daha da populyarlaşdırdı. Məlum olduğu kimi, dünya mədəniyyətində az sənətkarlar var ki, onların soyadı birbaşa "teatr" məfhumu ilə assosiasiya olunur. Məsələn, Brext teatri, Şekspir teatri, Kornel teatri, Molyer teatri, Ostrovski teatri, Çexov teatri, Qorki teatri və s.

Azərbaycanda M.F.Axundzadə, C.Cabbarlı və təbii ki, bir də İ.Əfəndiyev teatrdan söhbət açmaq olar. İlyas Əfəndiyevin dram əsərləri uzun illər ərzində Azərbaycan səhnəsində öz çoxsaylı tamaşaçı auditoriyasını, pərəstişkarlarını toplamışdı. İ.Əfəndiyevin dram əsərləri neçə-neçə teatr rejis-

lini və problemə münasibətini sərgiləyirdi.

Yazıcının istər nəsr, istərsə də dram əsərlərində biz çoxsaylı koloritli obrazlar qalereyası ilə tanış oluruq. Ədibin diqqət mərkəzinə qoyduğu problemlərin mahiyyətini dərinləndirilmədən bu obrazların həmin əsərlərdə daşdığı nə bədii-estetik yükü, nə də yönü müəyyənləşdirmək səmərəli olardı. İ.Əfəndiyevin koloritli obrazları istər müsbət, istərsə də mənfi tiplər olsun, əsla fərq etməz. Onun üçün obrazın bədii dramatik keyfiyyəti vacib məsələ idi. Belə yanaşma müəllif üçün istər tarixi mövzularda qələmə alınmış dram ("Xurşudbanu Natavan", "Şeyx Xiyabani", "Hökmdar və qızı"), istərsə də lirik-psixoloji səpkidə ortaya qoyulmuş ("Atayevlər ailəsi", "Sən həmişə mənimləsən", "Məhv olmuş gündəliklər") əsərlərində yetərinlə rəlyeflidir. Çünki bu əsərlərin hamısında İlyas Əfəndiyev yaddaşlara həkk olunan kolliziyalar yaratma ustası kimi gözlərimiz önündə canlanmaqdadır.

Yadımdadır ki, İ.Əfəndiyevin dövrün sosial-psixoloji ovqatını yaradan "Atayevlər ailəsi" həmin dövrdə (həm də sonralar) öz aktuallığı, dil-üslub xüsusiyyətləri ilə dramaturgiyamızın inkişafında yeni mərhələnin mənzərəsini yaradırdı. Burada tamaşaçı diqqətini ailə-məişət zəminində yaranmış drammatizm daha çox cəlb edirdi və

sorlarının, aktyor və aktrisalərin sənətdə püxtələşməsində əvəzsiz rol oynayıb, yeni xarakterlərin, obrazların, tiplərin yaradılmasında əhəmiyyətli mövqə qazanmışdır. Əlbəttə, bu baxımdan İlyas Əfəndiyev dramaturgiyasının Azərbaycan səhnə mədəniyyətinin inkişafında və formalaşmasında rolu mövzusunda çoxsaylı tədqiqatların və monoqrafik araşdırmaların aparılmasına ədəbiyyatşünaslığımızda və mədəniyyətşünaslığımızda ciddi ehtiyac duyulmaqdadır.

Səhnə, teatr üçün yazdığı əsərlərində olduğu kimi, İlyas Əfəndiyevin nəsr əsərlərindən də el-oba qoxusu, milli heysiyyət, etnik təfəkkür və təəssübkeşlik tərəvəzi hiss olunmaqdadır. Buna görə də əsərlərinin milliliyi ilk növbədə onun "mən"lik şüurunun göstəricidir. O, bütün yazdıqlarında məhz bu dənılmaz hissələrin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bəzi nəsr əsərlərinin janr diferensiasiyası indiyə qədər dürüst müəyyənləşdirilməyə də ("Geriye baxma, qoca", "Uçatılan" - onlar bəzən povest kimi də nəzərdən keçirilir), onların hamısı bütün hallarda kamil sənət nümunələri kimi təqdim olunmaqdadır. 50 ildən artıq bədii-dramaturji yaradıcılıqla məşğul olmuş İ.Əfəndiyevin hekayələri, xatirələri, povestləri, romanları, "Kənddən məktublar", "Aydınlıq gecələr", "Torpağın sahibi", "Qaçaq Süleymanın ölümü", "Xan qızı Gül-

sənubərlə tarzən Sadıqcanın nağılı", "Söyüdü arx", "Körpüsəlanlar", "Dağlar arxasında üç dost", "Sarıköynəklə Valehin nağılı", "Geriye baxma, qoca", "Uçatılan" və s. kimi əsərləri öz orijinal və mühüm keyfiyyətləri ilə nəsrimizin məzmun, mövzu, ideya, problematika, xarakter, tip və obrazlar baxımından yetkinləşməsində əvəzsiz rol oynamışdır. Bununla belə, bütün hallarda İlyas Əfəndiyev nəsr İlyas Əfəndiyev dramaturgiyası ilə ciddi qarşılıqlı və ayrılmaz vəhdətdədir. Ədibin nəsr və dram yaradıcılığında yer almış əsərlərinin adına nəzər salmaq kifayət edərdi ki, bu nümunələrdə nəyin dominant olacağı barədə düşüncəsən, onların məzmunu ilə bağlı özünəməxsus fikirlər yürüdəsən. Məsələn, "Sarıköynəklə Valehin nağılı" milli zəmindən o qədər qidalanmışdı və su içmişdi ki, (yeri gəlmişkən bu cəhət İ.Əfəndiyevin digər əsərlərinin də kifayət qədər üstün keyfiyyəti idi), roman oxucular, ədəbi tənqid tərəfindən hərarətlə qarşılanırsa da, sovet ideologiyasının başlıca ünsürlərini özündə əks etdirməyindən partiya funksionerlərinin rəğbətini qazanmışdı. Lakin o vaxtkı Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev məsələyə müdaxilə etdikdən sonra əsərlə bağlı mənfi emosiyalara və söz-söhbətlərə son qoyulmuşdu. Yada salaq ki, belə kuryoz, belə oyun heç də yalnız "Sarıköynəklə Valehin nağılı"nın başına gəlməmişdi. Məsələn, onun "Unuda bilmirəm" əsərində də "millətçilik" damğası "görüldü". Bütün bunlara baxmayaraq, zamanla ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi proseslər yeni məcraya yönəldikdə, İlyas Əfəndiyevin yanılmadığını, onun doğru-dürüst xalq təəssübkeşliyi platformasında dayandığını sübut etdi. Çünki İ.Əfəndiyev yaradıcılığı bütün hallarda konyukturadan uzaq olub, dövrün həqiqətlərini (əyintilərini) əks etdirən bədii nümunələr kimi dəyərli idi. Çünki İlyas Əfəndiyev təkce yaşadığı dövrə nəfəs almır, yalnız onu dəyərləndirmirdi.

O, müasirliyi həssas yazıçılıq intuisiyası ilə duyub, gələcəyi düşüncəsində qurmağı bacaran, romantik münasibətlə realist həyat gerçəkliklərinin simbiozunu uğurla yarada bilən sənətkarlardan idi. Buna görə də İlyas Əfəndiyev öz dövrü ilə gələcəyi vahid kontekstdə görüb, onlara öz fəhmi ilə baxış nümayiş etdirən yazıçılardan idi. Qeyd etdiklərimiz bir daha təsdiqləyir ki, İlyas Əfəndiyev yaradıcılığı çağdaş dövrümüzdə də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Onun əsərlərinə qayıdış daimi və qırılmaz prosesdir.

Professor Nizami Tağısoy

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütəvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyəsi əsasında hazırlanıb.